

IPOLYI ARNOLD MAGYAR MYTHOLÓGIÁJA

IRTA: SZERB ANTAL

Ötven évvel ezelőtt halt meg Ipolyi Arnold, a magyarok ősvallásának legnagyobb kutatója. Híres könyve, a Magyar Mythologia, két idézettel kezdődik. Heis ho Theos, idézi Szent Pál apostolt, egy az Isten, és ezzel leszögezi mitológiai kutatásainak sokat vitatott alapelvét, hogy t. i. kezdetben minden nép, és így az ősmagyarok is, egyistenhívők voltak. Azután pedig Cicerót idézi : «Az istenek természetére vonatkozó kérdés, amint magad is jól tudod, Brutus, igen-igen nehéz, de a legszebb kérdés a lélek megismerésére vonatkozólag».

Igen, Ipolyi tudta jól, hogy az istenek természetét tanulmányozni a legszebb út a lélek megismerésére. Különösen amikor nem egy ember lelkét akarjuk megismerni, hanem egy közösségét, egy nemzetét. Éppen ezért, mikor a múlt század elején Európa népeiben felébredt a nemzeti öntudat, a kor tudósai mindenütt sürgős feladatuknak tekintették, hogy megismerjék népük isteneit, ősvallását, mitológiáját. A romantikus kor a mitológiában látta a csodakulcsot, amellyel megfejtheti a titkok zárját, a nép jellemébe írt belső végzetet, amellyel a művészetet visszaviheti az ősforrások tiszta vizéhez, amellyel a nemzet kultúráját igazán nemzetivé teheti.

A magyarok is kivették részüket az általános európai mozgalomból. A magyarok ősvallására vonatkozó tudományos eszmélkedés már a XVIII. század végén megindult. 1791-ben megjelent Cornides Dániel Commentatio De Religione Veterum Hungarorum című munkája, amelyet előzőleg a Göttingai Tudós Társaság előtt felolvasott. A későbbi fejlődésre annyiban volt nagy hatása, hogy keleti, nevezetesen perzsa vallási mozzanatokot vett a magyar emlékek magyarázatául. De nem esett túlzásba, józanságát a későbbi kor kételkedő és aggályosan bíráló szellemű nagy tudósa, Katona Lajos is elismeréssel említi.

De a tudós Cornides halála után a magyar mitológia a költők és az ábrándozók kezébe került. Követője, Horváth János, ugyan tovább vitte a tudományt, amikor a finnugor népek ősvallásában keresett a magyarral rokon mozzanatokot, de ő már hajlandó volt olyanokat állítani, hogy például a magyar «eskü» szó onnan ered, hogy az ősmagyarok így erősítették szavaikat : «ess kü reám, ha nem mondok igazat». Aranyosrákosi Székely Sándor, a költő, saját leleményéből megteremtett egy magyar mitológiát két fő-istennel, Hadurral és Ármánnyal, ezt a két istenalakot később nagy költőink, Vörösmarty és Arany János is átvették tőle. A híres Horvát István és tanítványai azután ábrándos nyelvészkedésükkel egészen eltértették a tudományos kutatást eredeti irányából, a fantázia-gazdag megbízhatatlanság felé.

Végre 1846-ban a Kiskalud-Társaság pályázatot hirdetett egy magyar mitológia írására. A pályázatot Ipolyi Arnold katolikus pap nyerte meg, aki azután a pályázatra csak vázlatban beküldött művet éveken át tartó munkával befejezte és az meg is jelent 1854-ben Magyar Mythologia címen.

Ki volt ez az Ipolyi Arnold, akinek a legnagyobb és úgyszólván egyetlen magyar mitológiát köszönhetjük? Családi neve tulajdonképpen Stummer volt, 1823-ban született Ipolykeszin, jómódú családból. Mint fiatal papnak, szellemi fejlődésére igen nagy hatással volt az, hogy báró Mednyánszky Alajos fiának, Dénesnek a nevelője lett. Mednyánszky Alajos a magyar mondák, mesék, régiségek első gyűjtőinek egyike volt ; a vele való érintkezés és a báró gazdag könyvtára indították útnak a fiatal Ipolyi tör-

ténetírói hajlamait. Magyar Mythológiája volt az első önállóan megjelent munkája ; azontúl mitológiával nem is foglalkozott, hanem főképp régészettel, műtörténettel és egyháztörténettel. Pályája sikerekben és elismerésben rendkívül gazdag volt. Tagja volt az Akadémiának és a Kisfaludy-Társaságnak és több tudományos társaságnak volt az elnöke : a Magyar Történelmi Társaságnak, a Szent István- és Szent László-Társaságnak, az Akadémia II. osztályának és történelmi bizottságának, az Országos Közoktatási Tanácsnak, a Magyar Képzőművészeti Társaságnak, az Archaeológiai Társaságnak. 1871-től beszercebányai püspök, majd a vaskoronarend első osztályának lovagja, valóságos belső titkos tanácsos és végül 1886-ban nagyváradi püspök lett, de új méltóságát nem viselhette sokáig, mert ugyanennek az évnek december 2-án meghalt.

Milyen mulandó minden, ami siker ! Valósággal erkölcsi példázatként hat, hogy ennek a munkában és sikerben oly gazdag életnek az emlékéét az az egyetlen egy munkája fogja megőrizni, amellyel életében nem volt sikere, sőt ami a leghevesebb támadást váltotta ki. Ipolyi Magyar Mythológiáját ugyanis Csengery Antal az Akadémián tartott székfoglalójában rendkívül szigorúan megbíráta és teljesen elhibázott műnek nyilvánította. Ipolyi ugyanis, mint mélyen hívő katolikus lélek, annak a felfogásnak volt híve, hogy az emberiség eredeti ősvallása a monotheizmus volt. Később az emberek fogalmai elhomályosultak és a polytheizmus, mint szellemi hanyatlási tünet lett általánossá az ősi népek között. Ezt a felfogást, amelynek máma is számos híve van a vallástörténészek közt, a «haladó szellemű» Csengery az evolucionizmus nevében támadta. A kor uralkodó felfogásának hódolva azt vallotta, hogy a vallás is «fejlődés», lassú tökéletesedés eredménye, mint az emberi kultúra valamennyi többi ága ; kezdetben volt az alacsonyabbrendű polytheizmus, amelyből nagylásson fejlődött ki a monotheizmus. A vita háttérében az akkoriban csak burkoltan megnyilatkozó katolikus-protestáns ellentét állott. Csengery úgy gondolta, hogy katolikus pap nem is lehet más, mint elfogult, — éppen ezért eleve elfogult volt Ipolyival szemben és óriási érdemeiből semmit sem volt hajlandó észrevenni. Hogy mennyire felekezeti érzékenységek álltak a dolgok mögött, mutatja az a tény, hogy mikor Ipolyi halála után Pór Antal megírta Ipolyi életrajzát, az ellenpárt nevében felszólalt Gyulai Pál, szemére vetve Pór Antalnak, hogy papi és felekezeti elfogultságból túlságosan is felmagasztalta a halott Ipolyit és felelevenítette a régi polémiát, újra hangoztatta Csengery vallástörténeti állásfoglalását Ipolyiva szemben.

Ipolyi keserűen és keményen válaszolt Csengerynek, — de a bírálat teljesen elvette a kedvét a további mitológiai kutatástól. Az irodalomtörténeti legenda úgy tudja, hogy elégette könyvének valamennyi példányát, amelyhez hozzá tudott jutni és ez az oka annak, hogy a könyv egy félévszázadon át csaknem megközelíthetetlen volt és eredményei nem mentek át a köztudatba. Az 1920-as években azután Zajti Ferenc, a magyar ősvallás lelkes híve, rendkívüli áldozatkészséggel, saját költségén újra kiadta a könyvet, amely ezáltal mindenki számára hozzáférhetővé vált.

Ipolyi könyvének első fejezete — a módszertani bevezetések után — az ősmagyarok Isten-fogalmával és a magyar Isten szó eredetével foglalkozik. Közmondásokból és a néplélek más megnyilatkozásaiból a mitikus isten-képnek számos jellegzetesen magyar vonását tudja összegyűjteni. A magyar nép boldog Istenről, gazdag Istenről, élő Istenről beszél. Ez a magyar Isten a hadak istene volt ; még Cserei Mihály is úgy tudja, hogy a hadverés Istennek kiváltképpen való munkája. Magyar sajtóság az «isten-adta» kifejezés és érdekes növényneveink, mint : isten fája, isten szakála, isten pohárkája, isten papucsja, isten lova farka. Népi kifejezések beszélnek a magyarok istenéről, akit sokszor csak a régi isten néven emlegetnek.

Ipolyi szerint a magyarok eredetileg egyistenhívők voltak, de később a természetben megnyilvánuló istenséget a jelenségek külön istenei és szellemei gyanánt tisz-

telték. A második fejezet ezekkel foglalkozik. Az ősmagyarok gonosz szellemeinek a neve rejlik ezekben a szavakban: Ármány, Manó, Fene, Nyavalya, Guta, Mirigy, Csoma, Dobroc, Láz. A Guta-szellemnek valami különös tulajdonsága lehetett, amit a vele együtt emlegetett «lapos» szó őriz; például egyes vidékeken azt mondják: lelapult, mint Komoró végén a guta, vagy: meghuzta magát, mint guta mellett a mennykő. Az ősmagyar gonosz szellemek közt mindenesetre ő a legtitokzatosabb. Hogy a fene eredetileg mennyire személy volt, mutatják az ilyen kifejezések: ha én fene volnék . . ., fene is szereti a kis malacot. A manó kevésbé zordon szellem, egyes helyeken a madárijesztőket nevezik így és tudnak arról az időről, «amikor még a manó is gatyában járt.»

Külön fejezetet szentel az ördögnek. A magyar ördög szó szerinte eredetileg annyit jelentett, mint ör-dög, vagyis a dögök főnöke, hogy pedig a dög mit jelentett, azt a szanszkrit nyelv alapján magyarázza meg. A magyar ördögnek, akit helyenkint hopcihernek, frányának, drómónak is neveznek és titokzatos régi jelzője a «sívó» szó, fekete nagy füle-farka van. A hitregék, mondja Ipolyi, «az ördögöt külön társasági élet, sőt családi viszonyokban állítják elő,» van neje és fia, sógora, azt is mondják, hogy az ördög veri a feleségét.

A következő fejezet a magyar mitológia legrokonszenvesebb alakjaival, a tündérekkel foglalkozik. A «tündér» szó a tűnik igével függ össze, ezért beszél Berzsenyi tündér szerencséről. Rokongyökerű Ipolyi szerint a tündöklük ige is. Vannak Magyarországnak egyes részei, amelyeket a néphit különösen tündérlakta helyeknek tekint: ilyen Erdély, ez az alapja az «Erdélyország tündérország» kifejezésnek. Ipolyi mítoszi emléket keres Erdély német nevében, a Siebenbürgenben is: talán a tündérek hét várára utal, Ipolyi még azt is meg tudja mondani, melyik volt a hét tündérvár. Hogy a magyarban nem maradt fenn Erdély Héttvár neve, éppen annak tulajdonítja, hogy pogány, mitikus jellege miatt a kereszténység első korszakában elnyomták ezt a nevet a pogányság egyéb maradványaival együtt. A másik tündérlakta hely a Csallóköz, ahol éjszakánként látják Tündér Ilonát, amint hattyú alakjában úszik a holdfényes Dunán. Mesés tündérvidék az Operenciás Tenger is, amelyen túl annyi minden terül el. A tündérországról szóló mítoszok a minden mitológiában továbbélő boldog aranykor emlékét őrzik szerinte. Valamikor mindenütt tündérek laktak, de a világ azután gonosz lett és a tündérek eltűntek.

Vannak a magyar mesevilágnak gonosz tündérei is, ezek a boszorkányok, akik közül legnevezetesebb a vasorrú bába. Némelyik boszorkány halálfejekből épült palotában lakik, a hozzá vetődött iszonyú próbák alá veti, a halott tengeren dióhéj csolnakjában evez, ha nyelvét kiölti, villámlik, ha fogait a levegőbe dobja, jég esik, ha köp, árvíz támad. Ipolyi szerint a tündérek és a boszorkányok az ősvallásban a párkák, a végzetnők szerepét játszották, ők fonták az emberi sorsot, erre emlékszik a mese, melyben a boszorkány lányai emberbélből szövik hálójukat. Ezért szeret a tündér és a boszorkány keresztanya lenni: így befolyásolja az újszülött sorsát. Lehet, hogy volt olyan hitrege is, amely a magyar nemzetet a tündérektől származtatta, erre mutat, hogy a csodaszarvas regéjében szereplő lányok, akiket a magyar vitézek elraboltak és feleségül vettek, tündérséget tanulnak az erdőben. A tündérek hadnemtők is voltak, mint a germán valkürök és Ipolyi szerint a Turul-madár is ilyen hadnemtő lehetett, hiszen a krónika szerint a turulmadarak úzik ki a magyarokat őshazájukból, hogy harcba menjenek. Az egyes elemeknek külön tündérei vannak, így különösen a víznek.

A következő fejezetben az óriásokról beszél. Az óriások szerinte a hegyekkel vannak összefüggésben, a hegyek a nép szemében kővévált óriások. Sajátos etimológizáló hajlamával a «tatár» szót magyar eredetűnek veszi, ez lett volna az óriások ősmagyar

neve. Innen vették a görögök a Tartaros szót, sőt a Tátra hegység neve is innen ered. A törpék a magyar mesékben ritkák, legnevezetesebb még az, akit ő hétszínű szakállúnak nevez, de akinek tulajdonképpen hétszínű szakállú a becsületes neve.

Azután rátér a hősökre. A mesék Erős Jancsija, Félelemkeresője, Vadhuszárja Ipolyi szerint «az ős elődök erős jeleseinék» az emléket őrzi. Ezt az elméletet alkalmazta később Solymossy Sándor a Toldi-mondára. Az ősmagyarok félistenei lehettek : Nemere, akiről a szelet elnevezték, Hunor és Magyar, sőt feltételez egy Tana nevű jeles elődöt is. De a legfőbb hős mégis Attila lehetett, akinek életét a monda felruházta a heroszok valamennyi jellegzetes vonásával. Sas neveli fel, Isten csodálatos kardot küld neki, Isten ostorának tudja magát, mint a népvándorlás annyi más hőse, később a magyarok is ; királyok szolgálják és megöli testvérét. Úgy gondolja, hogy a magyar és a német hősmonda közös forrásból merítette ezeket a motívumokat. Ő is sejti, amit Róheim Géza később részletesen kifejtett, hogy a turulmadár a magyarok vezértörzsének a mitikus őse és hogy Álmos az eredeti mondában a turul fia volt.

Majd a természetelemek tiszteletéről beszél, azután a mitikus állatokról és növényekről. A legelőkelőbb mesebeli állat a sárkány. Kígyóból lesz a sárkány, a kígyó kígyót eszik, hogy sárkány lehessen. De néha előfordult, hogy harcsa, csuka, sőt kakas is sárkánnyá alakult. «Legjellemzőbb a számos fej», mondja Ipolyi, «közönségesen 3, 6, 7, 9, sőt 24 is. Mi már nagyobbreszt mesei nagyítás», teszi hozzá fejcsóválva. Bátor Opos, a Bátoriak őse, sárkányt ölt, innen a három sárkányfog a Bátori-címerben. A kolumbácsi legyek a levágott sárkány torkából jönnek ki. Nevezetes mitikus állat a lidérc is. A lidérc pénzhozó kis szörnyeteg, a bolygótűz magyar neve. Külsőjére nézve sokszor olyan, mint egy «rongyos tyúkfi.» Legjobb, ha az ember a hóna alatt költi ki hétéves kakastojta tojásból. Mitikus állat meséink táltosparipája is. A táltos ló nagyszerű tulajdonságai csak akkor bontakoznak ki, ha táltos ember birtokában van, különben közönséges gebének látszik. Érdekesen magyarázza azt a szokást, hogy a magyar nép a kutyájának folyónevet ad : mert a folyókutya megóvjá a házat a tűzvészről, vagy a vizes név megóvjá a kutyát a veszettségtől. Más állat is szerepel a nép képzeletében : a békáról például azt tudják, hogy kiolvassa annak a fogait, aki tátott szájjal néz rá, a golya áldást hoz a házra stb. Egyes nyomok arra mutatnak, hogy az ősmagyarok a fákat is vallásos tiszteletben részesítették, Ipolyi szerint különösen a diófát, huszonöt magyar helynevet számlált össze, amelyben a dió szó szerepel.

A kilencedik fejezet az égi testekkel és természeti tűneményekkel foglalkozik. A naptiszteletnek alig találja nyomát a magyar néphitben ; ezt azzal magyarázza, hogy a naptisztelet sokkal magasztosabb, semhogy alásüllyedve, mint babona élhetne tovább. Annál nagyobb szerepet játszik a hold babonáinkban. A nép sok mesét tud Szent Dávidról, aki a holdban hegedül. Ha az ember éppen belebámul a holdba, amikor hegedűjének egy húrja megszakad, az ember megvakul. A nép kevés csillag nevét ismeri. Leginkább mitikus jellegű a Göncöl szekere. Ipolyi szerint az a bizonyos Göncöl nem más, mint az a Konrád német császár, akit Lehel a kürtjével agyonütött és aki azóta ezen a szekéren utazik a túlvilágra. A tejút az ég országútja, ott Isten egyszer részeg emberrel találkozott és kitért előle. A fiastyúk néha csibéivel lejön az égről. A szívárvány szót Ipolyi a szívni igéből származtatja, mert azzal szívja fel az ég a föld vizeit. A «nap leáldozta» kifejezés talán valami ősi áldozási szertartás emlékét őrzi. Attól a gondolattól sem idegenkedik, hogy az éjt az «ej !», a hajnalt a «haj !» indulatszóból származtassa. A magyar nép is ismer szokásokat, amelyek a tél kihordását, a nyár behozatalát jelképezik. Ilyenek a farsangi tökehúzás, a Gergely-járás, a zöld ágak Balázs napján és főképp a pünkösdi királyság érdekes, ősi szokásokat sejtető intézménye, amely miatt még a XVII. században is erősen büntették a falusiakat.

Nagyon érdekes az a fejezet, amelyben Ipolyi az ősmagyarok papságára igyek-

szik következtetni. Úgy gondolja, többféle papi rend volt. Az egyik volt a táltosoké, a másik a garaboncoké. Ez utóbbi emlékét őrzi a néphit garabonciás diákja, aki jégesőt tud csinálni, a szelek szárnyán utazik bő köpenyében, kijárta a tizenharmadik iskolát, nagy könyvével kiolvassa a sárkányt a mocsárból, megnyergeli és Szerecsenországba repül vele, ahol elviselhetetlenül meleg van. Itt a garabonciás diák levágja a sárkányt, a husát drága pénzen kiméri, mert a szerecsenek csak úgy birják a nagy meleget elviselni, ha sárkányhúst tesznek a nyelvük alá. Ipolyi szerint a garabonc az ősmagyarok esőcsináló papja lehetett, a sárkány az istentiszteletnél szereplő kígyó. A diák szó szerinte nem a latin diaconusból származik, hanem eredeti magyar szó.

A további fejezetekben az ősmagyarok világgképéről, a világ keletkezésére, a lélekre, végzetre, átokra, üdvre, túlvilágra vonatkozó tanaikról beszél, majd az ősvallás gyakorlati részéről, a varázslásról, a szent helyekről, oltárokról, bálványokról, jelképekről, istentiszteletekről, ünnepekről és temetésekről. Amint az eddigi példákön is láthattuk, legfőképpen az ő korabeli magyar nép szokásaiból, meséiből és szólásmondásaiból következtet vissza az ősmagyarok hitvilágára. Tudományos értéke éppen az, hogy a népre vonatkozó annyi értékes adatot gyűjtött össze és csoportosított. Amint Tolnai Vilmos mondja, Ipolyi elment, hogy megkeresse a magyar mitológiát és helyette megtalálta a magyar folklort. A magyar összehasonlító folklóre őt tekinti megalapítójának. A költészet és irodalom is sokat köszönhet neki ; Arany János nagy figyelemmel olvasta munkáját és fel is használta, amikor mitikus képzetekre volt szüksége.

Ipolyiról, mint vallástörténészről, mosolyogva beszéltek a későbbi pozitivisták tudósai. Hiányolták benne az alapos részletmunkát, keveselték a megbízható forrásanyagot, kifogásolták túlságosan merész következtetéseit. De napjainkban, amikor a vallástörténet is, mint a többi szellemtudomány, általános összefogó szempontokra törekszik és a megsejtésnek újra tág teret ad a tudományos munkában, ma amikor nem annyira a pontos kicsi részletek érdeklik az embert, hanem az emberi állásfoglalás végső egységei, kezdjük újra megérezni Ipolyi magyar mitológiájában a lángész fuvallatát.